

РОЗДІЛ 3. РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію кандидата філологічних наук,
доцента кафедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
Кушлик Оксани Павлівни

«СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМАТИКА ПОХІДНИХ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ»
(Дрогобич : Коло, 2015. — 384 с.)

Системне дослідження дериваційного потенціалу похідних дієслів української мови на основоцентричних засадах

Українські дериватологи останнім часом виявляють особливу зацікавленість так званим основоцентричним підходом до словотворення, при якому відбувається зміщення уваги зі словотворчого форманта на твірну основу. Традиційний (формантоорієнтований) підхід до словотворення доповнюється низкою важливих положень щодо структурно-системної організації словотвору та його функційних параметрів. Формантоорієнтованою системною одиницею є словотвірний тип, а в основоцентричних дослідженнях такою одиницею стала словотвірна парадигма.

Найбільш актуальні проблеми теорії і практики опису словотвірної системи слов'янських мов своїми витокami сягають вчення про словотвір Івана Івановича Ковалика, йому належить також ідея основоцентричного підходу в дериватології. Згадану ідею, відчувши плідність і перспективність основоцентричних досліджень, підхопив і розвинув учень І. І. Ковалика В. В. Грещук. Цим проблемам присвячено низку його статей, у тому числі і його монографія «Український відприкметниковий словотвір» (1995 р.). Проте Василь Васильович був змушений цілком справедливо констатувати, що здобутки основоцентричної дериватології в українському мовознавстві скромніші від наших сусідів-слов'ян. З огляду на це він свого часу заявив, що ідея І. І. Ковалика про необхідність збалансованої уваги до обох аспектів дослідження – формантоцентричного й основоцентричного – до середини 80-их рр. залишалась лише запрошенням до ґрунтовного опрацювання проблем.

Нині ж можемо стверджувати, що це згадане В. В. Грещуком запрошення прийнято. З'явилася низка статей, а через десять років і монографія З. О. Валюх «Словотвірна парадигматика іменника в українській мові» (2005), виконана в руслі основології в словотворі. Проте в українській дериватології донедавна не було системного дослідження дериваційного потенціалу похідних дієслів української мови на засадах основоцентричного підходу, не систематизована сукупність віддієслівних дериватів різної частини мовної належності за парадигматичним принципом, не встановлено типові словотвірні парадигми вершинних словотвірних типів відіменникових, відприкметникових та відзвуконаслідувальних дієслів. Тому рецензована праця О. П. Кушлик «Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові» зробить можливим формування цілісної словотвірної парадигматики похідних дієслів.

У перших розділах монографії зазвичай випрацьовують теоретичні засади, процедуру дослідження, поняттєвий апарат. Із цим завданням Оксана Павлівна впоралася цілком успішно. Вона ґрунтовно опрацювала вітчизняну і зарубіжну фахову літературу з проблеми, результати цієї роботи подала в першому розділі. Найперше Оксана Павлівна показала розвиток лінгвістичної думки в царині основоцентричного підходу

до словотворення. Тут, зокрема, представлено два підходи (періоди) у становленні основоцентричної дериватології: а) виявлення можливостей утворення нових слів різних частиномовних класів; б) з'ясування словотвірної породжувальної спроможності слів певних структурно-семантичних типів і семантичних груп, комплексною одиницею систематизації яких було обрано словотвірне гніздо. Дослідниця резонно відзначає, що другий, якісно новий період у становленні основоцентричної дериватології, пов'язують із введенням такої комплексної одиниці систематизації та опису похідних слів, як словотвірна парадигма.

При цьому авторка рецензованої праці зрозуміла, що їй необхідно в наступному підрозділі розглянути питання обсягу похідних дієслів в українській мові. Розпочинається цей підрозділ, здавалось би, з банальних фраз, які дієслова є похідними, а які непохідними. Однак Оксана Павлівна показала, що проблему непохідних і похідних дієслів у сучасному мовознавстві досі однозначно не вирішено, адже в ряді випадків затемнилися або й зовсім втрапилися структурно-семантичні зв'язки між твірними і похідними основами, або відбулося зміщення цих відношень. Тому їй у наступному підрозділі закономірно довелося розглянути діахронну й синхронну похідність відіменних дієслів. У пропонованому дослідженні похідність дієслів від іменників, прикметників і звуконаслідувальних слів встановлено на основі структурно-семантичного зв'язку між ними з погляду сучасної української літературної мови, тобто синхронних словотвірних мотиваційних відношень. Це правильне твердження, проте слід зауважити, що в історичних дослідженнях похідність теж встановлюється на основі відтворених реальних структурних і семантичних зв'язків певного періоду функціонування мови. Усе, що лежить за межею цих співвідношень, належить здебільшого до сфери етимології.

Зрозуміло, що в працях такого типу слід установити критерії напрямку похідності в парі "іменник – дієслово". Зокрема, ці труднощі з'являються тоді, коли іменник виражає значення дії, стану чи процесу, тобто значення, властиві дієслову. Учені цю проблему розв'язують за різними критеріями. Оксана Павлівна проаналізувала позиції багатьох мовознавців й пристала до думок, які їй видалися найбільш переконливими. Треба сказати, що ці проблеми виникають і в практиці викладання словотвору у вищих навчальних закладах. У підручниках для шкіл, посібниках для вишів зазвичай викладено правила визначення напрямку мотивації, які мають, на нашу думку, договірний характер. У досить таки добротному ключі авторка розглянула питання подвійної (множинної) похідності дієслів. Продираючись крізь нетрі думок багатьох знаних лінгвістів, Оксана Павлівна висловила ряд оригінальних і переконливих думок, спираючись на словотвірне значення подвійно (потрійно) мотивованих дієслів, демонструючи аналіз на конкретних прикладах, зокрема на слові *знесилити*.

Здобутки українського мовознавства у формантоцентричних дериватологічних студіях викладено у двох параграфах третього підрозділу. На перший погляд здається, що цей підрозділ зайвий, оскільки рецензована праця присвячена основоцентричному підходу віддієслівного словотворення. Однак після уважнішого прочитання змушений відмовитися від цієї думки, адже цей підрозділ вияскравлює обмеженість формантоцентричного підходу і служить добрим тлом для студій на засадах основоцентричної дериватології.

В українській основоцентричній дериватології словотвірну здатність твірних основ різної частиномовної належності пов'язано насамперед із їхніми значеннями, що дало змогу надати лексико-семантичній групі роль вершинного слова словотвірної парадигми. Вибір лексико-семантичного критерію об'єднання твірних основ спільної частиномовної належності на роль вершини словотвірної парадигми вмотивований тим, що він забезпечує здебільшого структурну та семантичну однотипність їхніх словотвірних

парадигм. Оксана Павлівна резонно стверджує, що основним критерієм виокремлення похідних дієслів на роль вершини словотвірної парадигми є насамперед спільність словотвірного значення, виразником якого слугує певний словотворчий засіб – суфікс, префікс чи конфікс. Тут же дослідниця з'ясувала, що вершиною словотвірної парадигми відсубстантивних дієслів можуть бути словотвірні типи зі словотвірними значеннями “бути тим, хто названий твірною іменниковою основою” (*вівчарювати, гончарити, князювати*), “зробити тим, хто названий твірною іменниковою основою” (*ополячити, потурчити, сиротити*), “перебувати в стосунках із тим, хто названий твірною іменниковою основою” (*родичатися, женихатися, повдовіти*), “ставати тим, хто названий твірною іменниковою основою” (*ожебрачити, скалічити*), “обробляти об'єкт речовиною, названою твірною іменниковою основою” (*гримування, крохмалення, фарбування*), “діяти знаряддям, названим твірною іменниковою основою” (*зондувати, кайлувати, катапультуватися*) та ін. Оскільки деякі словотвірні значення спільні для двох-трьох словотворчих формантів, це дає підстави об'єднати словотвірні типи дієслів з такими формантами в єдину групу вершинних похідних дієслів словотвірних парадигм. Якщо ж похідні дієслова зі спільним словотвірним значенням, вираженим різними словотворчими формантами, породжують різні типові словотвірні парадигми, то такі дієслова в ролі вершини словотвірних парадигм потрібно розмежовувати ще й залежно від словотворчого засобу. Авторка приділила увагу й відзвуконаслідувальним дієсловам у функції вершини словотвірної парадигми, які об'єднані у три типи: 1) бестіальні, тобто дієслова, що виражають звуки, які видає тварина (*цвірінькати, мекати, кудкудакати*); 2) гомональні, тобто дієслова, які передають звуки, створені людиною (*бубоніти, гаркавити, хникати*); 3) предметні, тобто дієслова, що позначають звуки, створені різними предметами (*потріскувати, плюскати, задзюрчало*).

Домінанту основоцентричного дослідження похідних дієслів становлять ті деривати, які об'єднані у словотвірні парадигми за спільністю словотвірного значення та словотворчого форманта вершинних твірних відсубстантивних та відад'єктивних дієслів. Саме ці типи твірних похідних дієслівних основ слугують визначальним чинником опису і типології віддієслівного словотвору.

Отже, у першому розділі монографії підготовлено надійну теоретичну платформу для подальших студій із дібраним мовним матеріалом, які здійснено в наступних трьох розділах.

Найперше дослідниця описала типологію словотвірних парадигм відсубстантивних дієслів. Безпосередньому аналізу передують теоретичні міркування, які певною мірою укладують об'єкт дослідження, пояснюють хід думок подальших студій. Зокрема, Оксана Павлівна виявила, що найбільші за обсягом лексико-семантичні групи іменників (на позначення осіб, матеріалу (речовини), знаряддя (засобу), почуттів / відчуттів, емоційного стану) сформували семантичні різновиди відсубстантивних дієслів, відповідно, відперсональні дієслова, дієслова зі значеннями “діяти речовиною (матеріалом)”, “діяти знаряддям (засобом)”, “перебувати в тому чи тому стані”. Виокремлення з урахуванням цих фактів структурно-семантичних типів і підтипів дієслів, стверджує дослідниця, дозволяє з'ясувати особливості їхньої словотвірної спроможності.

Добре теоретичне підґрунтя дало змогу авторці монографії винятково чітко вибудувати структуру словотвірних парадигм різних похідних дієслів. Оксана Павлівна спочатку розглянула структуру словотвірних парадигм відперсональних дієслів за виробленою в теоретичному розділі методикою й описала словотвірні парадигми із дериваційним значенням “бути тим, хто названий твірною іменниковою основою”, “зробити тим, хто названий твірною іменниковою основою”, “перебувати в стосунках із тим, хто названий твірною іменниковою основою”, “ставати тим, хто названий твірною іменниковою основою”. Цей опис є докладним і вичерпним, з урахуванням специфіки структури

та семантики, обмеженості окремих словотвірних парадигм відперсональних дієслів. Спостереження, твердження ілюструються вдало дібраними прикладами переважно з художньої літератури.

У такому ж добротному стилі пошуків Олена Павлівна описала словотвірні парадигми відсубстантивних дієслів інших трьох семантичних типів: із дериваційним значенням “обробляти об’єкт речовиною, названою твірним іменником”; “діяти знаряддям, названим твірною іменниковою основою” та із дериваційним значенням “перебувати у психічному стані, названому твірною іменниковою основою”. Залежно від словотворчого засобу в межах цих типів виокремлено 15 структурно-семантичних підтипів, які мають різну дериваційну спроможність. Дослідниця глибоко проникла в процеси деривації й виокремила часткові чинники, які визначають у межах кожного типу дериваційну спроможність відсубстантивних дієслів, вказала роль функційно-стильової характеристики твірних, дала загальну характеристику наповнення субстантивної, вербальної й ад’єктивної зон.

Третій розділ монографії присвячено описові структурно-семантичних типів словотвірних парадигм відад’єктивних дієслів. Як і попередній розділ, починається він невеликим теоретичним підрозділом, у якому дослідниця вказала на лексико-семантичну близькість дієслова та прикметника, що зумовлює певну подібність, спільність їхньої граматичної природи. Оксана Павлівна встановила, що семантика відад’єктивного вершинного дієслова, віднесення його до певного структурно-семантичного типу, ступінь віддаленості від твірної прикметникової основи детермінують їхню словотвірну спроможність виражати певний континуум дериваційних значень і водночас прогнозують потенційну здатність таких дієслів до творення нових похідних одиниць.

Серед відприкметникових дієслів виокремлюються переважно три структурно-семантичні типи: 1) інхоативні, тобто дієслова зі словотвірним значенням “набувати / набути ознаки, названої твірним прикметником” (*твердіти, шершавіння, зачервоніло*); 2) есивні, тобто дієслова зі словотвірним значенням “виявляти / виявити ознаку, названу твірним прикметником” (*білішати, товщати, згрубіти*); 3) каузативні, тобто дієслова зі словотвірним значенням “наділяти / наділити ознакою, названою твірним прикметником” (*скаженіння, суворішати, збайдужіти*). Розмежування відад’єктивних дієслів на інхоативи, есиви чи каузативи пов’язане певною мірою з їхньою співвіднесеністю з предикатами процесу, стану та дії, валентно-дериваційна спроможність яких різна. До того ж вершинні відад’єктивні дієслова одного структурно-семантичного типу мають ознаки, актуальні для цього типу й неактуальні для інших. Це стало дороговказом для дослідниці в обстеженні дібраного матеріалу, який вона вивчила глибоко і всебічно. Показовим у цьому плані є аналіз інхоативів. Описавши в невеликому підрозділі аспекти дослідження цієї групи відад’єктивних дієслів у сучасному мовознавстві, дослідниця почала виявлення їхньої дериваційної спроможності. З цією метою в роботі з’ясовано, які словотвірні значення мають окремі групи інхоативів: 1) “набувати / набути ознаки, яку сприймають органами чуття”; 2) “набувати / набути ознаки, що стосується психічного стану людини”; 3) “набувати / набути ознаки, що стосується фізичного стану людини”; 4) “набувати / набути ознаки, пов’язаної зі зміною матеріального становища людини”. Поетапний докладний і скрупульозний аналіз цієї групи відад’єктивних дієслів викликає цілковиту довіру до його результатів. Зокрема, аналізуючи групу зі словотвірними значеннями “набувати / набути ознаки, яку сприймають органами чуття”, авторка виявила, що мотивувалися вершинні дієслова цих лексико-семантичних груп ступеньованими й неступеньованими прикметникам, що значною мірою впливає на їхню породжувальну спроможність. Тому типи словотвірних парадигм відад’єктивних інхоативних дієслів, мотивованих ступеньованими й неступеньованими прикметниками, докладно розглянуто в окремих підрозділах. Так само в рецензованій праці описано в окремих підрозділах

субстантивну й вербальну зони. Оксана Павлівна виявила специфіку будови словотвірних парадигм з вершинними інхотивними дієсловами, зробила слушні висновки.

У такому ж добротному ключі виконано опис типових словотвірних парадигм субстантивної та вербальної зон есивів, субстантивної, вербальної та ад'єктивної зон каузативів.

Вагомим у монографії є останній розділ “Словотвірна парадигма відзвуконаслідувальних дієслів”. Дослідниця виявила, що деривати конкретних словотвірних парадигм бестіальних вербативів належать до трьох морфологічних зон – субстантивної, вербальної та ад'єктивної. У роботі встановлено, що субстантивна зона репрезентована передовсім транспозиційними іменниками, що мають загальне словотвірне значення “опредметнена дія”. Авторка тонко підмітила, що субстантиви на **-ння**, **-іт** набули вторинних значень результату й наслідку дії, а в субстантивах на **-ня**, окрім основного значення предметності, прозирає семантика сукупності, насиченості актів. Дбайливо дібрані приклади переконують читача у справедливості цих тверджень.

Вербальна зона словотвірної парадигми відбестіальних дієслів глибша порівняно із субстантивною. Це зумовлено тим, що вона значною мірою заповнена дериватами, утвореними способом префіксації. Аналіз показав, що вербальну зону представлено темпоральними, квантитативними та результативними модифікаціями бестіальних дієслів. Усі ці модифікації зі словотвірними значеннями “почати виконувати дію”, “виконувати нетривалу дію”, “виконувати дію окресленої тривалості”, “завершити виконання дії” докладно проаналізовано, з вказівкою на префікси, суфікси, конфікси, що виражають відповідну семантику. Завершує розділ аналіз словотвірного потенціалу відзвуконаслідувальних гомональних та предметних дієслів, де вказується на семантичну диференціацію цих вербативів, специфіку та наповнення відповідних словотвірних парадигм. У цьому розділі, як і в усіх інших, опис структурно-семантичної специфіки словотвірних парадигм здійснено ґрунтовно і вичерпно.

У рецензованій праці чотири розділи і близько чотирьох десятків підрозділів. Майже в кожному з них авторка узагальнює напрацювання попередників в обраній галузі, і в кожному з них прозоро і яскраво висвітлюється власні напрацювання дослідниці, аналіз яких дає змогу з абсолютною певністю твердити, що Оксана Павлівна Кушлик всебічно описала структуру конкретних словотвірних парадигм і представила докладний континуум їхніх словотвірних значень, схарактеризувала будову типових словотвірних парадигм залежно від морфологічного походження дієслів та окреслила мовні й позамовні чинники, що заповнили наповнення частиномовних зон таких парадигм.

Ця оригінальна, багатоаспектна, многотрудна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці найкращих досліджень, які торують шлях до всеохопного вивчення словотвірної системи української мови.

*Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
Запорізького національного університету*

П.І. Білоусенко